

З історії політичних партій в Україні

О. Г. Старинець (Київ)

Виникнення організації конституційно-демократичної партії (партії народної свободи) в Україні (жовтень 1905 — лютий 1906 рр.)

Перші десятиріччя ХХ ст. — зламна віха у суспільно-політичному житті Російської імперії. Характерною ознакою цього періоду історичного розвитку держави стало формування та функціонування різних політичних партій. В роки першої російської революції виникла строката багато-партійна система, що проіснувала майже до початку 20-х років. Процес виникнення політичних партій мав об'єктивний характер, відображав багатоукладність економіки, відповідав існуючому розмаїттю альтернатив суспільного розвитку.

Серед громадсько-політичних течій і партій Російської імперії особливе місце посідала конституційно-демократична партія — партія ліберальної інтелігенції, яка прагнула відчутних перетворень країни парламентським шляхом на основі загальнолюдських цінностей і акумулювала в своїх лавах вершки вітчизняних інтелектуалів початку ХХ ст.

Теоретико-ідеологічні уявлення кадетів про шляхи суспільного прогресу Російської імперії були конкретизовані в програмі партії, прийнятій на її першому установчому з'їзді в жовтні 1905 р. Вона репрезентувала радикально-демократичний варіант парламентського вирішення всього комплексу питань російської дійсності. Вихідною посилкою в програмі партії народної свободи була ідея поступового реформування старої державної влади — заміни необмеженого самодержавного режиму конституційно-монархічним ладом. Політичним ідеалом кадетів була парламентарно-конституційна монархія англійського зразка, де панує принцип: «Король царствує, але не править».

Конституційні демократи висловлювалися за введення в Росії загального виборчого права, здійснення всього комплексу демократичних свобод (слова, друку, зборів, союзів і т. ін.), наполягали на суворому дотриманні громадянських та політичних прав людини¹.

У програмі партії народної свободи одне з головних місць посідало національне питання. Кадети відстоювали унітарний принцип державного устрою Російської імперії. У своїй національній програмі вони обмежувалися вимогами культурно-національного самовизначення, що передбачало застосування національних мов у школі, вищих навчальних закладах, суді, друкованих виданнях тощо.

В питанні про політичну автономію кадетська партія стояла на засадах окремого вирішення кожної проблеми, в деяких випадках вважалося необхідним введення обласної автономії. Це стосувалося Царства Польського та Фінляндії, для яких політична автономія, на думку кадетів, була вкрай необхідною. Україна, як, до речі, й інші національні райони Росії, прямо в програмі не згадувалась. Питання про українську автономію залишалося за лапками 24-го параграфу партійної програми, де проголошувалось: «Створення місцевих автономій»².

Восени 1905 р. розпочався процес створення регіональних організацій конституційно-демократичної партії. Згідно із статутом, для цього необхідно було скликати губернський або обласний з'їзд партії, який, в свою чергу, мав організувати міські, повітові та районні комітети³.

За такою схемою і йшло організаційне оформлення кадетських організацій в українських губерніях Росії. Так, Київська обласна група була заснована 21 листопада 1905 р. Цього дня відбулися перші установчі збори, що обрали тимчасовий комітет у складі одинадцяти членів⁴. Проте працювати йому довелося не довго. Вже 5 січня 1906 р. на одному з чергових засідань загальних зборів було обрано постійний комітет з 29 осіб, до складу якого, зокрема, увійшли такі визначні представники українського національного руху, як професор історії Київського університету І. В. Лучицький, редактор «Київської старовини», голова Київського товариства письменності, директор гімназії В. П. Науменко, журналіст М. М. Могилянський, публіцист М. О. Славинський, ліберальний поміщик барон Ф. Р. Штейнгель. Членами комітету стали також професори М. О. Андрусов, Є. Ф. Вотчал, М. І. Коновалов, О. М. Северцов, В. Ф. Тимофєєв; приват-доценти М. М. Володкевич та Л. М. Яснопольський, директор банку М. П. Рузький, лікар М. О. Мандельштам, рабин С. А. Лур'є та інші⁵. З числа членів обласного комітету було обрано його бюро (10 осіб), що мало своє приміщення (Хрещатик, 42), де двічі на тиждень проводилися засідання, на яких розглядалися поточні партійні справи⁶. Обласний комітет партії, в свою чергу, займався справами загальнопартійними та місцевих груп. Його очолював член ЦК партії, професор історії університету І. В. Лучицький⁷, секретарем було обрано Г. А. Ливильківського⁸.

В Києві було введено особливу структурну організацію. Місто було поділене на 5 районних дільниць, кожна з яких мала свій районний комітет з бюро. Діяльність усіх дільничних комітетів об'єднував міський комітет. Зазначимо, що обласному комітету партії офіційно не доповідалося про хід справ у міському комітеті та в дільничних бюро⁹, однак постійний зв'язок між ними підтримувався.

Київський обласний комітет кадетської партії поширював свою діяльність, окрім Київської губернії, на Волинську та Подільську, де не було своїх комітетів. А в Чернігівську та Полтавську губернії від нього надходила партійна література.

Завдяки широкій агітаційно-організаційній роботі, яку проводив Київський обласний комітет конституційно-демократичної партії, наприкінці 1905 р. було створено розгалужену мережу місцевих партійних осередків та груп. Стрімкими темпами засновувалися повітові та міські комітети, по селах створювалися партійні організації, що об'єднувалися в цілі «райони». Так, наприклад, «район» утворили кадети сіл Лозанівка Черкаського повіту та Рєвонка Чигиринського повіту¹⁰. Кожне село, що входило до складу такого «району», обирало від своєї групи по два делегати до районного комітету партії. Повітові організації мали свою структуру і склалися із сільських партійних груп.

На рубежі 1905 — 1906 рр. до Київського обласного комітету партії народної свободи входили такі місцеві групи, що мали свої комітети: у Київській губернії — в Умані, Черкасах, Фастові, Сквирі, Василькові; у містечках Ставище і Кошеваті (Таращанського повіту); в селах Стеблево (Канівського повіту), Лозанівка (Черкаського повіту), Рєвонка (Чигиринського повіту); у Волинській губернії — в містах Рівному, Старокостянтинові, Острозі, Заславлі, Луцьку; в містечку Славуті, на станції Ожегін тощо; в Подільській губернії — у Могилів-Подільському та с. Вушинці¹¹.

За даними відомого дослідника історії кадетської партії В. В. Шелохаєва, загальна чисельність київської обласної організації кадетів становила близько 2000 осіб¹² (цю цифру підтверджують архівні документи, вивчені автором даного повідомлення¹³).

Найбільш численною в Україні, безперечно, була київська міська кадетська організація. За даними на 14 лютого 1906 р., кількість її членів досягла 1400 осіб¹⁴.

Соціальний склад київських кадетів не був однорідним. Так, партійна група робітників міських підприємств налічувала приблизно 250 членів¹⁵. Нею керував один з активістів кадетського руху в Києві робітник А. О. Мартьянов¹⁶. У звіті Київського обласного комітету ЦК партії народної свободи зазначалося, що активну участь у залученні до неї робітників беруть фабричні інспектори-кадети. Так, агітатори з числа інженерно-технічних працівників розповсюджували серед робітників портових майстерень партійну програму, агітували за введення в країні конституційного ладу. Завдяки цим заходам в майстернях було створено партійний осередок.

Значну роль у кадетському русі міста відігравала так звана «студентська фракція», що налічувала понад 100 членів і проводила відчутну агітаційну роботу¹⁷. Очолювали фракцію Ф. Ф. Струве — студент університету та К. А. Левін — студент політехнічного інституту, яких згодом було кооптовано до обласного комітету партії¹⁸. Члени студентської фракції виступали за автономію університету, за право молоді брати участь у політичному житті країни. «Виходячи з права на культурне самовизначення національностей, фракція стоїть за створення національних кафедр», — проголошували вони у листівках¹⁹.

Входили до кадетських лав Києва і дрібні землероби — городники та садівники міських окраїн.

Проте, оцінюючи соціальний склад обласного, міського та дільничних комітетів міста, який, безсумнівно, віддзеркалює і соціальний склад усієї кадетської організації Києва, можна зробити висновок, що більшість у партії становили представники інтелігентних професій: викладачі вищих і середніх учбових закладів (за архівними даними, тільки професорів і приват-доцентів серед кадетських активістів Києва було 11), лікарі (не менше 5), юристи, журналісти, вчителі, художники тощо²⁰. До другої за чісельністю групи належали службовці різних установ та організацій, управлінський апарат заводів і фабрик міста, підприємці, податкові інспектори, прикажчики²¹. Отже, провідна роль в обласному кадетському керівництві належала інтелігенції та дрібнобуржуазним верствам, які й були носіями ліберальних ідей, прихильниками конституційного реформування самодержавного ладу.

В результаті змін у програмі партії щодо політичних прав жіноцтва до кадетських лав примкнуло чимало жінок²². Так, на початку 1906 р. питома вага представниць прекрасної статі серед членів партії у Києві складала 12 %²³. Це переконливо свідчить про популярність кадетського гасла щодо рівноправ'я жінки та надання їй можливості брати участь у політичному процесі в країні.

Аналізуючи на підставі вивчення архівних джерел²⁴ національний склад київських кадетів, автор вважає, що членами партії насамперед були представники російськомовної інтелігенції.

Так, у «Звіті про склад, організацію та діяльність Київської обласної групи конституційно-демократичної партії», котрий Київський обласний комітет направив до ЦК у лютому 1906 р., вказувалося, що 61 % членів партії — киян становили росіяни і 39 % — євреї²⁵. Точних даних про кількість українців-кадетів автором не встановлено, оскільки кадети не вели окремої статистики щодо членів партії — українців. Що ж до аналізу за прізвищами кадетів-активістів, то він досить умовний, тому що багато українців за походом внаслідок русифікаторської політики уряду втратили національну свідомість і почували себе росіянами.

Необхідно зазначити, що в той період у Києві була заснована «Конституційно-демократична польська партія України, Волині та Подолі», до якої вступали ліберальні представники польської громади міста. Київський обласний комітет увійшов у блок з польськими кадетами під час передвиборної кампанії до І-ї Державної думи і підтримував постійний зв'язок з ними в повсякденній роботі²⁶.

Характеризуючи стан справ у кадетських організаціях провінції, слід підкреслити, що обласний комітет приділяв велику увагу створенню та функціонуванню партійних груп на селі. На загальних зборах київської організації один з партійних активістів Г. Оргіс-Рутенберг проголосив необхідність «привернути на свій бік головну силу країни — селянство»²⁷. До 1 лютого 1906 р. вже існувало 18 комітетів у повітових містах і селах, але, на думку професора В. Ф. Тимофєєва, цього було вкрай недостатньо²⁸.

В свою чергу місцеві партійні групи підтримували зв'язок не тільки з обласним партійним комітетом, а й вели активне листування з ЦК кадетської партії та його московським бюро. Від центрального керівництва місцевими партійними групами займався секретар ЦК О. О. Корнілов. Місцеві комітети повідомляли йому про заснування кадетських організацій, їх роботу, кількісний і керівний склад. Так, 25 грудня 1905 р. на адресу ЦК надійшов лист від членів кадетської групи Могилів-Подільського повіту, в якому розповідалося про те, що в повіті діє партійна організація в кількості 140 членів, і висловлювалося бажання одержати допомогу від ЦК «в розв'язанні непорозумінь з місцевою владою», яка ставилась до їх діяльності з недовірою²⁹.

Селяни — члени кадетської партії з Київщини також скаржилися на самоуправство чиновників: «Урядник відбирає газети і листи, які надходять від комітету, заявляючи, що немає зараз ніякої свободи»³⁰.

Окрім цього, в листах до ЦК кадети з України просили надіслати їм партійну літературу, газети тощо. Поставали в них і такі вагомі теоретичні проблеми, як українська автономія. Дискутуючи з цього приводу, український письменник-кадет, голова острозького повітового комітету Д. В. Маркович зазначав, що волинські кадети «не бояться ідеї автономії, але для заспокоєння пустодзвонів згодні погодитися на термін «повне самоврядування»³¹. На жаль, ця ідея українських кадетів не знайшла підтримки у центрального керівництва. Пройде ще довгих сім років, поки питання української автономії стане на порядок денний широкого партійного обговорення.

Найбільш численною губернською організацією в Україні поряд з Київською була Херсонська. Щодо кількості цієї найвпливовішої на півдні України політичної партії, то, як свідчать дані архівних джерел, на Херсонщині наприкінці 1905 р. діяла розгалужена мережа селянських кадетських комітетів. В одному тільки Херсонському повіті їх налічувалося 9, і вони об'єднували 1025 селян — членів кадетської партії з 64 сіл³². Крім того, у Херсоні діяла активна кадетська група в кількості 206 чол., та й одеська міська організація, котра входила до складу херсонської губернської, налічувала 600 членів³³. На 1 січня 1906 р. кадетські комітети діяли в усіх 6 повітах Херсонської губернії та в Миколаєві³⁴. І хоч точних даних щодо кількості членів у цих партійних організаціях не встановлено, проте, зважаючи на роботу, що її проводив губернський комітет, можна стверджувати, що і в цих повітах до кадетської партії було залучено чимало селян.

Історія діяльності херсонської організації кадетів починається 10 жовтня 1905 р. Того дня в Херсоні відбувся установчий з'їзд кадетських груп, на якому були присутні 49 осіб, переважно з числа земських гласних і службовців, а також міської інтелігенції. З'їзд обрав тимчасовий комітет (з 7 членів партії) по підготовці і проведенню загальногубернського з'їзду³⁵. Комітет розгорнув активну агітаційну роботу серед селян по залученню їх до партії та створенню партійних груп. У місцевій пресі українською мовою було надруковано звернення кадетів, яке закликала, «щоб селяни не гаялись та записувались у члени конституційно-демократичної партії»³⁶. Майже всі газети регіону: «Одеський листок», «Юг», «Голос Юга», «Южная Россия», надрукували програму кадетської партії. Загальний тираж становив 21 тис. примірників і увесь був розповсюджений³⁷. Агітація забезпечила потрібний результат: селяни вступали до партії групами і навіть цілими сільськими товариствами³⁸. От що писав до редакції «Вестника партии народной свободы» селянин з Херсонської губернії: «Я вважаю, що кадетська партія бажає

добра народу, прошу зарахувати мене до лав партійних агентів і надіслати все, що потрібно для цього: програму, книжки і побільше відозв; я неосвічений, але на селі й потрібний такий агент, бо дехто з недовірою ставиться до студентів»³⁹.

Зазначимо, що таких агентів було чимало. Однак, за словами керівників губерньського комітету, «частка свідомих членів партії», тобто тих, хто проводив пропагандистську роботу, становила приблизно 325 чол., і це були переважно земські службовці, працівники інтелігентних професій та грамотні селяни⁴⁰.

Як зазначалося вище, до Херсонської губерньської організації належала також одеська міська група кадетської партії. Очолював одеський комітет, до якого входило 28 членів, професор історії Новоросійського університету, онук відомого російського актора М. С. Щепкіна — Є. М. Щепкін⁴¹. На чолі Херсонського губерньського комітету стояв голова земської губерньської управи О. К. Парамонов, його заступником був Д. К. Михальч, а секретарем К. М. Мичков⁴².

Однією з найактивніших і значною за кількістю була кадетська організація Харківщини. 22 — 23 листопада 1905 р. конституювалася губерньська партійна група, що обрала комітет з 25 членів на чолі з професором М. П. Чубинським⁴³. Згодом був заснований і міський партійний комітет, очолив його М. М. Медін. Харків за прикладом Києва було поділено, відповідно до кількості виборчих дільниць, на 6 районів, в яких було створено партійні районні комітети⁴⁴. Подібна структурна організація сприяла впровадженню чіткої ієрархічної системи, котра повністю довела свої переваги під час виборів до Державної думи.

Харківська партійна організація наприкінці 1905 р. налічувала 800⁴⁵, а на початку 1906 р. — 892 члена⁴⁶. Серед лідерів кадетів Харкова були ректор Харківського університету професор Д. І. Багалій, професор М. А. Гредескул, приват-доцент Л. Я. Таубер та інші.

На Слобожанщині кадетська організація діяла і в Сумах, очолював її П. М. Литварьов⁴⁷.

Наприкінці 1905 р. було створено кадетські організації у Катеринославській, Полтавській, Таврійській та Чернігівській губерніях. Протягом жовтня — листопада 1905 р. вони виникли в Катеринославі, Олександрівську та Маріуполі. Катеринославський комітет очолив присяжний повірений А. М. Олександров, Олександрівський — секретар земської управи П. І. Чижевський, Маріупольський — присяжний повірений Пихачі⁴⁸. Катеринославська міська група налічувала близько 40 членів, і майже 150 чол., які входили до кадетської партії, мешкали по селах Катеринославського повіту⁴⁹. В. В. Шелохаєв вважає, що загальна кількість членів партії по губернії становила 400 чол.⁵⁰. Матеріалів, які б підтвердили або піддали сумніву ці дані, автором не встановлено.

Катеринославські кадети підтримували тісний зв'язок з членами української радикально-демократичної партії (УРДП). На спільних засіданнях партійних комітетів обговорювалися питання про об'єднання окремих місцевих партійних груп, було складено угоду про спільні дії під час виборів тощо⁵¹. Таке співробітництво об'єктивно сприяло поширенню серед катеринославських кадетів ідей автономії України та необхідності запровадження української мови в навчальних закладах і суді.

У грудні 1905 р. губерньською владою Катеринослава було вжито репресивних заходів проти кадетів. До тюрми потрапило майже все бюро Катеринославського комітету партії. На думку тимчасового секретаря катеринославської групи інженера М. І. Іванова, «головною причиною цього треба вважати ганебні свідчення деяких членів партії, котрі через страх відсидіти у в'язниці готові були втопити інших»⁵². Проїшло кілька місяців, поки бюро Катеринославського комітету партії відновило свою діяльність⁵³. Головою комітету було обрано лікаря І. А. Бутакова⁵⁴.

Навесні 1906 р. з різкими антикадетськими гаслами виступив лідер катеринославських октябристів І. В. Способний⁵⁵. З метою протистояння правим

і для поширення конституційно-демократичних ідей кадетами О. Я. Єфимовичем, А. М. Олександровим та іншими наприкінці березня 1906 р. була заснована газета «Южная заря», що продовжувала лінію забороненого місцевою владою ліберального «Придніпровського края». В ній друкувалися статті лідерів партії, обговорювалися деякі аспекти партійної програми то-що⁵⁶.

Найбільш близькою за поглядами до українських національних політичних партій була кадетська організація Полтавщини. Так, полтавські кадати розробили навіть свою політичну програму, де, зокрема, зазначалося: «Перед усім ми визнаємо необхідність федеративного устрою держави на основі автономії географічно, національно та економічно відокремлених областей, Україна ж повинна стати однією з таких областей»⁵⁷.

Вищенаведене положення програми викликало неабиякий осуд з боку місцевих правих. Так, член повітового суду І. І. Перевозников гнівно стверджував, що за таких умов «і Сибір, а за нею і Малоросія побажають відокремитися від Росії. Які ж після цього області складатимуть саму Росію? — риторично запитував він, — Москва з передмістями і тільки»⁵⁸. Полтавські землевласники на своїх зборах теж не обминули цього питання. Вони виступили з осудом ідеї автономії України, а також проти введення української мови в школі та суді. «Дозвіл на запровадження місцевих мов, — заявили вони, — не відповідає інтересам Російської держави». Далі на зборах було запропоновано з'ясувати списки членів місцевої організації кадетів з метою перешкодити їм на майбутніх виборах⁵⁹.

Кадетська група Полтави конституювалася 11 листопада 1905 р. на загальних зборах місцевих лібералів, що проходили у приміщенні громадської бібліотеки. Збори (на них були присутні 48 осіб) утворили міську партійну організацію, яку очолив банківський службовець Я. К. Імшенецький⁶⁰.

У листі на адресу ЦК партії народної свободи голова полтавських кадетів повідомляв про розробку полтавською групою (на основі програми партії) своєї програми з включенням до неї пункту про автономію України. Далі Я. К. Імшенецький повідомляв ЦК про укладення полтавською організацією кадетів союзу з УРДП на основі «принципу федерації і вимог автономії України»⁶¹.

Незабаром у Полтаві почав діяти міський комітет партії, що водночас виконував функції губернського. До його складу увійшли 12 членів. Міський комітет партії кадетів було створено і в Кременчуку.

Діяльність полтавських кадетів була різноманітною. Зокрема, вони брали активну участь у роботі місцевих профспілкових, інших громадських організацій, а також регіонального відділення Червоного Хреста. Так, на допомогу тим, хто постраждав під час революційних подій, було зібрано від імені губернського комітету партії 800 крб., що на той час становило досить значну суму⁶².

Одними з перших організувалися кадати Таврійської губернії. Місцеві партійні групи виникли передусім у повітових містах: Ялті, Керчі, Феодосії, Євпаторії, Мелітополі, Севастополі⁶³. Роль губернського комітету виконував Сімферопольський міський комітет, що не одержував фінансової допомоги від повітових організацій і існував виключно на свої кошти. У зв'язку з цим певна автономність повітових груп залишалася і після заснування губернського комітету партії. Навіть на губернських з'їздах, що мали за мету об'єднати кадетські організації, ієрархічна структура останніх не була створена. Це було особливістю виключно Таврійської губернії. Що ж до загальної кількості членів партії у місцевих групах Таврії, то вона не перебільшувала 150, але й не була нижчою за 100⁶⁴.

Серед повітових і міських партійних організацій Таврійської губернії однією з найактивніших стала севастопольська міська група. 27 грудня 1905 р. було обрано її комітет на чолі з П. М. Бларамбергом⁶⁵. Місцеві кадати об'єдналися з союзом «Свобода, Правда і Миролюбство», ЦК якого знаходився у Севастополі. Членами цього союзу, насамперед, були німці-колоністи з Таврійської, Катеринославської, Саратовської та Самарської гу-

берній. Лідер союзу «Свобода, Правда і Миролюбство» П. М. Фризен вказував, що члени його організації вважають себе членами не «політичної партії, а ... моральної школи»⁶⁶. Залучення севастопольськими кадетами до своїх лав німецьких колоністів було позитивним фактом і стало в нагоді під час виборів до Державної думи.

11 грудня 1905 р. конституювалася кадетська група Чернігова⁶⁷. Її очолив предводитель губерньського дворянства О. О. Муханов, секретарем було обрано І. П. Полторацького. Членами групи стали: голова губерньської земської управи, відомий діяч союзу «Визволення», полковник у відставці О. О. Свечин, статський радник В. М. Хижняков, повірений І. Л. Шраг, А. О. Сац та інші⁶⁸.

Члени комітету організували видання місцевої газети «Десна», що офіційно не належала до партійних видань, але відстоювала кадетську програму. У своїй діяльності чернігівські кадети вдало використовували трибуну губерньських земських зборів. Так, на одному з чергових зібрань О. О. Свечин заявив: «Я був революціонером усі минулі 12 місяців. Я не кидав бомб і не ходив на барикади, але всю свою діяльність побудував так, щоб по можливості прискорити проголошення конституційного ладу»⁶⁹.

Царська адміністрація не залишала поза увагою такі виступи. Проти членів кадетського комітету були застосовані репресивні заходи. Так, уже 12 грудня (тобто наступного дня після створення кадетської групи) наказом міністра фінансів за «антиурядову агітацію» було звільнено з посади податкового інспектора, члена міського комітету кадетської партії І. К. Імшенецького (рідного брата голови Полтавського губерньського комітету)⁷⁰. Незабаром без пред'явлення обвинувачень, було заарештовано членів комітету І. М. Соколовського та М. Д. Пухтинського. 9 січня в Ніжині поліція затримала кадета Глузовського — страхового агента. Того ж місяця за «організацію селянських зборів» заарештовано члена чернігівської групи Кравцова⁷¹.

Через репресії діяльність кадетських груп на Чернігівщині була на певний час припинена і відновилася тільки через кілька місяців, під час передвиборної кампанії до I-ї Державної думи.

Представлені матеріали дають змогу осягнути весь процес виникнення та організаційного оформлення кадетських партійних груп в Україні, зробити висновки щодо їх загальної кількості та соціального складу.

Проблеми вітчизняного ліберального руху досліджувалися радянськими істориками у масштабах усїєї Російської імперії. Так, Є. Д. Черменський, користуючись архівними джерелами з фонду кадетської партії і матеріалами кадетської преси, одним з перших у радянській історіографії вирахував чисельність партії кадетів у 1905 — 1907 рр. На його думку, загальна кількість членів кадетської партії в той період становила близько 25 тис. чол.⁷²

В. В. Шелохаєв на базі аналізу більш широкого кола джерел (мемуарна література, місцева преса, особисті фонди лідерів кадетської партії та ін.) зробив висновок, що в лютому — травні 1906 р. — «зоряну годину» кадетів — їх загалом налічувалося близько 50 тис.⁷³

За даними самих кадетів, загальна чисельність партії в 1905 — 1907 рр. становила 70 — 100 тис. членів. Проте, слід зазначити, що ці дані не можна вважати абсолютно точними, бо облік членів партії на місцях у багатьох випадках проводився умовно, або зовсім не проводився, що відзначали й лідери партії⁷⁴.

Український дослідник історії кадетського руху А. О. Білоус, аналізуючи місцеві архівні матеріали, публікації центральної та місцевої преси, а також факти і дані, наведені В. В. Шелохаєвим, доводить, що під час революції до партії народної свободи в українських губерніях належало 8000 чол.⁷⁵ Відмітимо, що праця А. О. Білоус має вагомий недолік. Вона не використала матеріали головної джерельної бази з досліджуваної проблеми — фонду конституційно-демократичної партії Державного архіву Російської Федерації. Фактично вона просто підсумовує зроблені В. В. Шелохаєвим підрахунки кількості членів кадетської партії у Волинській, Катеринос-

лавській, Київській, Подільській, Полтавській, Харківській, Херсонській та Чернігівській губерніях⁷⁶. Проте, на нашу думку, ці підрахунки дещо не повні і містять помилки. Насамперед це стосується відомостей по Херсонській, Таврійській та Подільській губерніях⁷⁷ (вони відрізняються від наших даних, видобутих з архівних першоджерел⁷⁸). А. О. Білоус не торкається й історії діяльності кадетів Таврійської губернії. Тому, цілком природно, що наші розрахунки не збігаються. На базі аналізу архівних матеріалів фонду кадетської партії, особистих фондів партійних лідерів, матеріалів українських архівів, публікацій центральних і місцевих періодичних видань, мемуарної літератури, праць істориків з цієї проблематики та інших джерел автор даного повідомлення схиляється до думки, що на початку 1906 р. у лавах конституційно-демократичної партії на території України перебувало близько 10 000 чоловік. Безперечно, при виявленні нової джерельної бази представлена оцінка чисельності кадетської партії в українських губерніях буде дещо скорегована.

Щодо соціального складу кадетської партії на території України, то, як підтверджують джерела, київські обласний, міський та дільничні комітети склалися переважно з представників двох основних соціальних груп, до першої з яких належала інтелігенція (викладачі навчальних закладів, лікарі, журналісти, адвокати, інженери тощо), до другої — службовці різних установ і громадських організацій, працівники управлінського апарату промислових підприємств, контор, чиновники державних установ, прикажчики та ін.⁷⁹

Соціальний склад міських організацій кадетської партії Харкова, Херсона, Чернігова подібний до складу київської організації. Це підтверджують архівні матеріали⁸⁰. Дана оцінка поширюється і на інші міські партійні організації, що діяли в Україні.

Стосовно соціального складу повітових партійних груп можна твердити, що в провінції, як і в губернських містах України, більшість активно працюючих членів кадетської партії становили представники ліберальної інтелігенції. Так, серед 63 партійних активістів Київського, Васильківського, Черкаського, Липовецького і Чигиринського повітів Київської губернії було по 11 лікарів та вчителів, 9 службовців суду, 7 дворян-землевласників, 7 міщан, 2 священики, 2 лісники, 2 адвокати, 4 фельдшери, 4 селянина (один з них сільський староста), нотаріус, страховий агент, конторщик, наглядач акцизних зборів, купець тощо⁸¹. Наведений приклад свідчить про незначну кількість представників класичної буржуазії (купців, підприємців) у повітових та сільських кадетських групах. Небагато було в них дворян-поміщиків. Щодо селян, то їх у партії перебувало чимало. Так, тільки в одному Херсонському повіті в кадетських списках їх налічувалося понад 700⁸². Це пояснюється ефективністю агітації місцевих партійних комітетів, а також організаційною допомогою московського відділу ЦК та проведеною ним роботою по налагодженню зв'язків із селянськими групами.

Зазначимо, що до партії в першу чергу вступали грамотні, заможні селяни, сільські старости тощо. Отже, стосовно селянства можна говорити про певний освітньо-майновий ценз.

Робітників серед членів кадетської партії в українських губерніях було мало. Виняток становила робітничка курія київської міської організації⁸³. В інших же містах України робітники до лав кадетської партії вступали вкрай рідко. Переважно це були представники робітничої аристократії, що й сама ще не сформувалася як соціальна група.

Наведені факти дають підставу зробити висновок: кадетська партія в Україні за соціальним складом була партією інтелігенції, дрібної та середньої буржуазії, кваліфікованих робітників. Тобто, можна стверджувати, що кадети опиралися на середній клас, який тільки починав формуватися і мав стати гарантом соціальної стабільності суспільства. Безперечно, провідна роль у кадетських організаціях належала верхівці інтелігенції, котра була мізковим центром реформаторських перетворень.

Кадетська партія в Україні становила загалом багатонаціональне політичне угруповання, що спиралося переважно на російськомовні верстви населення українських губерній. Характерно, що на національний склад місцевих організацій кадетів в окремих регіонах подіяло об'єднання з осередками національних політичних партій. Так, на Полтавщині та Катеринославщині кадети мали тісний зв'язок з українською радикально-демократичною партією, на Київщині і Волині вони об'єднувалися із спільними за поглядами польськими групами, в Криму місцеві кадетські організації зливалися з осередками союзу німецьких колоністів тощо.

На підставі вищесказаного можна стверджувати, що на початку 1906 р. партія народної свободи стала повноправним суб'єктом суспільно-політичного процесу. Кадети проводили активну агітаційно-пропагандистську роботу, видавали власні газети, брошури, листівки, мали вплив на профспілкові та інші громадські організації.

Аналіз процесів виникнення та функціонування кадетських організацій показує чітку структуру партії в Україні.

Організаційне оформлення партії відбувалося в губернських і повітових містах, насамперед в університетських (Київ, Одеса, Харків) і культурних (Катеринослав, Полтава, Сімферополь, Чернігів, Херсон) центрах.

На селі кадетських організацій налічувалося багато, однак це не сприяло їх політичній активності. Підкреслимо, що й географічна структура сільських кадетських організацій не була пропорційною. Так, не можна порівняти кількість селянських груп, наприклад, на Херсонщині і Поділлі. У зв'язку з цим вплив кадетів на українську частину населення загалом був незначним.

Конституційно-демократична партія була впливовою, популярною (про що свідчить і її загальна чисельність — близько 10 000 членів) суспільно-політичною організацією, яка за своїм соціальним складом і ідеологією представляла інтереси російськомовної ліберальної інтелігенції та дрібнобуржуазної громадськості України.

¹ Сборник программ политических партий в России. — СПб., 1905. — С. 40.

² Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІА України), ф. 275, оп. 1, од. зб. 1121, арк. 23.

³ Конституційно-демократическая партия, съезд 12 — 18 октября 1905 г. — СПб., 1905. — С. 23.

⁴ Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ), ф. 523, оп. 1, од. зб. 216, арк. 1.

⁵ Там же; ЦДІА України, ф. 274, оп. 1, спр. 1173, арк. 5; Киевские отклики. — 1906. — 8 января.

⁶ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 216, арк. 1 зв.

⁷ ЦДІА України, ф. 275, оп. 1, спр. 1121, арк. 20.

⁸ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 216, арк. 1 зв.

⁹ Там же.

¹⁰ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 216, арк. 1 зв.

¹¹ Там же, арк. 7.

¹² Шелухаев В. В. Кадеты — главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905 — 1907 гг. — М., 1983. — С. 61 — 63.

¹³ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 216, арк. 1 — 7; од. зб. 316, арк. 8, 18 — 19; од. зб. 220, арк. 1; оп. 2, од. зб. 2, арк. 29 — 29 зв.; од. зб. 32, арк. 4 — 5; ЦДІА України, ф. 274, оп. 1, од. зб. 1424, арк. 13 — 14.

¹⁴ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 216, арк. 7.

¹⁵ Там же.

¹⁶ ЦДІА України, ф. 275, оп. 1, спр. 1121, арк. 25 — 28.

¹⁷ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 216, арк. 7.

¹⁸ Киевские отклики. — 1906. — 1 января.

¹⁹ ЦДІА України, ф. 275, оп. 1, од. зб. 1025, арк. 56.

²⁰ Там же, спр. 1121, арк. 25 — 28.

²¹ Там же; ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 216, арк. 1 — 8.

²² Вестник партии народной свободы, 1906. — № 1. — С. 7 — 8.

²³ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 216, арк. 7.

²⁴ Там же, арк. 1 — 8; ЦДІА України, ф. 275, оп. 1, спр. 1121, арк. 1 — 68; ф. 274, оп. 1, спр. 142, арк. 12 — 17.

²⁵ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 216, арк. 7.

²⁶ Там же, арк. 2.

²⁷ Отголоски жизни. — 1906. — 2 февраля.

- ²⁸ Там же.
²⁹ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 316, арк. 8.
³⁰ Вестник партии народной свободы. — 1906. — 22 февраля, № 1. — С. 64.
³¹ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 197, арк. 5.
³² Там же, од. зб. 409, арк. 3.
³³ Там же, од. зб. 409, арк. 3.
³⁴ Шелухаев В. В. Указ. соч. — С. 308.
³⁵ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 409, арк. 3.
³⁶ Юг. — 1905. — 4 ноября, № 2184.
³⁷ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 409, арк. 3 зв.
³⁸ Там же.
³⁹ Вестник партии народной свободы. — 1906. — 22 февраля, № 1. — С. 21.
⁴⁰ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 409, арк. 3.
⁴¹ ЦДІА України, ф. 268, оп. 2, спр. 14, арк. 4.
⁴² ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 409, арк. 4.
⁴³ Мир. — 1905. — 27, 29 ноября.
⁴⁴ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 413, арк. 3.
⁴⁵ Там же, од. зб. 247, арк. 25.
⁴⁶ Там же, ф. 579, оп. 1, од. зб. 413, арк. 3.
⁴⁷ Там же, ф. 523, оп. 1, од. зб. 413, арк. 3, 3 зв., 14, 43 — 44; од. зб. 247, арк. 25.
Деякі ініціали автором не встановлено.
⁴⁸ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 209, арк. 5.
⁴⁹ Там же.
⁵⁰ Шелухаев В. В. Указ. соч. — С. 300.
⁵¹ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 209, арк. 5.
⁵² Там же, арк. 11.
⁵³ Там же, арк. 24.
⁵⁴ ЦДІА України, ф. 313, оп. 2, спр. 1434, арк. 5.
⁵⁵ Придніпровський кур'єр. — 1906. — 8 апреля, № 46 — 2759.
⁵⁶ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 92, арк. 3 — 4.
⁵⁷ ДАРФ, ф. 579, оп. 1, од. зб. 1039, арк. 14.
⁵⁸ Полтавський вестник. — 1905. — 4 октября, № 884.
⁵⁹ Полтавський вестник. — 1905. — 4 октября, № 884.
⁶⁰ Полтавщина. — 1905. — 18 ноября, № 274.
⁶¹ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 319, арк. 16.
⁶² Там же, арк. 22.
⁶³ Там же, од. зб. 374, арк. 3.
⁶⁴ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 247, арк. 13.
⁶⁵ Там же, од. зб. 377, арк. 1.
⁶⁶ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 377, арк. 1.
⁶⁷ Там же, од. зб. 414, арк. 5.
⁶⁸ ЦДІА України, ф. 1439, оп. 1, спр. 367, арк. 50.
⁶⁹ Киевлянин. — 1905. — 14 ноября, № 315.
⁷⁰ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 414, арк. 5.
⁷¹ Там же.
⁷² Черменский Е. Д. Буржуазия и царизм в революции 1905 — 1907 гг. — М., 1939. — С. 304.
⁷³ Шелухаев В. В. Указ. соч. — С. 63 — 64.
⁷⁴ Отчет Центрального комитета конституционно-демократической партии (партии народной свободы): за два года с 18 октября 1905 г. по октябрь 1907 г. — СПб., 1907. — С. 14.
⁷⁵ Білоус А. О. Діяльність конституційно-демократичної партії в Україні під час першої російської революції (1905 — 1907 рр.). Дис.. канд. іст. наук. — К., 1993. — С. 90.
⁷⁶ Шелухаев В. В. Указ. соч. — С. 298 — 308.
⁷⁷ Шелухаев В. В. Указ. соч. — С. 304; 306 — 308.
⁷⁸ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 409, арк. 3 — 4; од. зб. 247, арк. 13; од. зб. 377, арк. 1 — 2; од. зб. 316, арк. 8.
⁷⁹ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 216, арк. 1 — 8; ЦДІА України, ф. 275, оп. 1, спр. 1121, арк. 25 — 28.
⁸⁰ ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 413, арк. 3 — 4; од. зб. 409, арк. 3 — 4; од. зб. 413, арк. 3, 3 зв., 14, 43 — 44; од. зб. 247, арк. 25; од. зб. 414, арк. 5; ф. 579, оп. 1, од. зб. 247, арк. 25; ЦДІА України, ф. 1439, оп. 1, спр. 367, арк. 50.
⁸¹ ЦДІА України, ф. 274, оп. 1, од. зб. 1424, арк. 13 — 14.
⁸² ДАРФ, ф. 523, оп. 1, од. зб. 409, арк. 3.
⁸³ Там же, од. зб. 216, арк. 7.